

Toverkollen, Heksen en Toverij in het Nederlandse volksgeloof

Een zoektocht naar magie, divinatie en hekserij
in pre-modern Nederland.

Flierefluter © 2011

INLEIDING

Als ingewijd heks binnen de Gardnerian Wiccatraditie ben ik goed bekend met het gebruik van magie, divinatie en geneeswijzen binnen het moderne neo-paganisme.

Deze moderne heksenstroming heeft haar wortels echter in het oude volksgeloof en de oude volksgebruiken van de Britse eilanden. Als Nederlandse heks vind ik het echter ook interessant om de wortels van hekserij en magie hier te bekijken. Uit deze interesse is dit artikel ontstaan.

In dit artikel ga ik na welke informatie er te vinden is over het gebruik van toverij in Nederland tot en met het begin van de 20^e eeuw. Ik versta onder toverij hier het gebruik van magie, divinatie en bovennatuurlijke geneeswijzen. Bij mijn zoektocht naar toverij in Nederland gebruik ik zowel historische bronnen zoals verslagen van kerkelijke en wereldse rechtbanken als volksverhalen over toverij en heksen.

Eerst vertel ik iets over het geloof in toverij, dan licht ik het verschil tussen heksengeloof en heksenwaan toe en daarna behandel ik de toverpraktijk in Nederland. Binnen de toverpraktijk nam afweer tegen heksen een zo'n belangrijke plek in dat hieraan een apart hoofdstuk gewijd is. Hierna volgen hoofdstukken over heksen en tovenaars in volksverhalen en het artikel wordt afgesloten met conclusies.

GELOOF IN TOVERIJ

Het geloof in heksen, tovenaars, magie, divinatie en bovennatuurlijke genezing stamt uit de heidense tijden van voor het christendom en is daarna eigenlijk nooit verdwenen.

In de heidense religies waren deze zaken een normaal onderdeel van de religie. Als je ziek was kon je je tot de goden wenden voor genezing, kon je jezelf met amuletten beschermen tegen onheil, waren priesters (m/v) bedreven in het orakelen en waren er talloze rituelen voor even zovele praktische doeleinden.

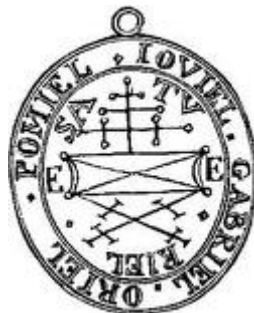
Met de komst van het christendom veranderde dit grotendeels. De kerk claimde het alleenrecht op deze zaken en verklaarde iedereen die zich hier op eigen houtje mee bezig hield tot tovenaars of heksen die met de duivel of demonen samenwerkten.

Augustinus (354-430) verklaarde magie, astrologie en voortekens duiden tot heidens bijgeloof dat verboden was. De theoloog Thomas van Aquino (1225-1274) beschouwde astrologie, necromantie, waarzeggerij, vogelwaarzeggerij, het werpen van loten (takken), magie en voortekenen duiden ook als bijgeloof en voegde ook 'christelijke profylactische middelen' als amuletten van heiligen en het gebruik van gewijde kaarsen en wijwater als beschermmiddel aan het rijtje toe. Deze laatste methoden waren wel minder zondig in zijn ogen omdat ze op het christendom gebaseerd waren.

In 1510 werd door de kerkeraad van Amsterdam nog opgetekend dat het raadplegen van tovenaars bij ziekte en problemen algemeen gangbaar waren, vooral bij vrouwen. Het christendom heeft het gebruik van magie, divinatie en bovennatuurlijke genezing dat het volk sinds de heidense tijden gewend was dus allerminst kunnen uitroeien. Algemeen wordt aangenomen dat het geloof in en gebruik van dergelijke technieken tot ver in de 17^e eeuw algemeen was en zich op het platteland zelfs tot begin 19^e eeuw heeft weten te handhaven.

Afgaande op de populariteit van astrologie, tarot- en andere kaarten, paranormale beurzen, Wicca en andere vormen van hekserij heden ten dage, denk ik dat geloof in toverij tegenwoordig ook nog vrij breed leeft. En als ervaringsdeskundige heks durf ik wel te zeggen: terecht!

In dit artikel ga ik echter vooral in op de hekserij en toverij uit het pre-moderne Nederland, dus tot het begin van de 20^e eeuw.

TOVERIJGELOOF EN HEKSENWAAN

Om goed te weten waar het over gaat is het belangrijk een onderscheid te maken tussen toverijgeloof en heksenwaan.

Tussen 1500 en 1700 woedde in Europa de heksenwaan. Wereldse en kerkelijke autoriteiten maakten op grote schaal jacht op mensen waarvan zij dachten dat het heksen waren. Deze vrouwen en mannen hadden een verbond met de duivel gesloten en bezochten 's nachts sabbats waarbij ze dansten en seks hadden met elkaar en met demonen. Tienduizenden van hen belandde na herhaalde marteling op de brandstapel.

Het landgerecht stelde in 1608 dat: *Alle de ghene die met tooverije ommegaen ofte met vergif kooken ende daer van vertuiget ende verwonnen sijn, die sal men barnen tot pulver, uitghenoemen waerseggers ende wickers, die sich vermeten ofte verlooren goet met lesen wedderom te connen anden dach brengen, die sal men straffen tot discretie des gerichtes.*

Het beeld dat de heksenjagers van heksen hadden was vooral gebaseerd op het boek Malleus Maleficarum, bekend als de Heksenhamer, uit 1485 en verschilde behoorlijk van het volksgeloof in toverij en heksen.

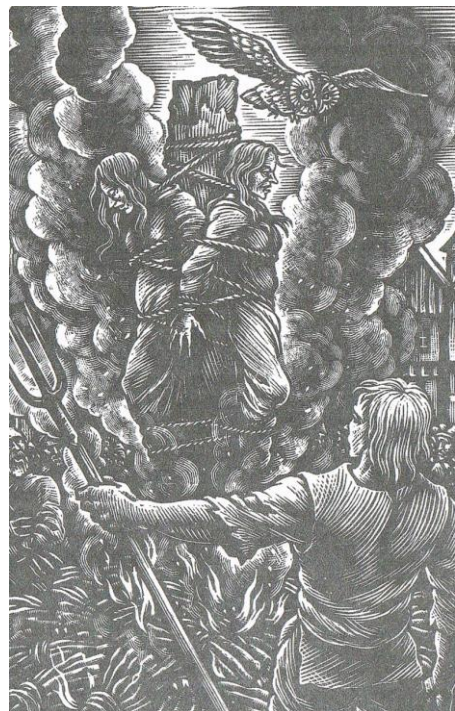
In het volksgeloof is de sabbat en seks met de duivel en consorten nooit erg belangrijk geweest. De bevolking geloofde vooral in heksen die mensen en dieren ziek maakten en waartegen men zich op allerlei magische manieren beschermen kon. Men geloofde in divinatietechnieken waarmee gestolen goed kon worden teruggevonden en amuletten om de vruchtbaarheid te vergroten, maar had weinig boodschap aan de demonologische psychoses van de inquisitie.

Het beeld van de heks die naar de sabbat vliegt om daar te vergaderen en feest te vieren komt wel terug in volksverhalen, maar niet in de dagelijkse toverpraktijken van destijds.

Die waren veel eenvoudiger en gingen vooral in op de noden van het volk.

Iets waar de geestelijke stand en de hogere burgerij weer minder boodschap aan hadden.

Over de dagelijkse toverpraktijken van het volk volgt in het volgende hoofdstuk meer.

TOVERPRAKTIJK

In de toverpraktijk van alledag ging het om mensen die bovennatuurlijke hulp zochten bij de problemen in de strijd om het bestaan. Men zocht genezing bij ziekte van mens en dier, verklaringen voor het mislukken van oogsten, lage melkopbrengst en zure boter. Men wilde weten wie een diefstal had gepleegd, een verloren voorwerp terugvinden, een geschikte huwelijkskandidaat treffen of kinderen krijgen.

De kinderen van een boer zijn steeds ziek. Wanneer hij raad vraagt aan een aantal paters, vermoeden zij dat een oude vrouw de kinderen ziekmakende snoepjes geeft. De paters geven de boer een aantal medailles die hij onder zijn mat moet leggen. De heks kan hierdoor niet meer en binnenkomen. (Brabant, NVB)

In het archief van de Lutherse kerkraad van Amsterdam zijn tussen 1578 en 1697 in totaal 91 gevallen opgetekend waarin een gemeentelid beschuldigd werd van toverij. Hierbij ging het 10 keer om liefdes- of relatieproblemen, 19 om verlies of diefstal, 3 keer om bezetenheid en 35 keer om het genezen van een zieke. Ook werd 24 keer een waarzegger geraadpleegd .

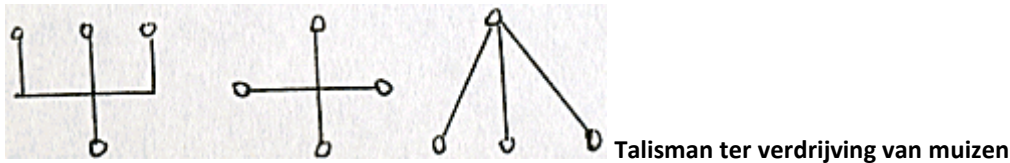
Voor al dit soort alledaagse problemen waren magische technieken beschikbaar die men zelf kon uitvoeren of waarvoor men te rade ging bij een 'professional'.

Vaak was deze professional een katholiek priester of kloosterling. De kerk heeft sinds de kerstening haar best gedaan om de heidense technieken voor magie, divinatie en genezing in christelijke vorm over te nemen. Veel van de mensen die door de Lutherse kerkraad gestraft zijn, hadden hun toevlucht gezocht tot katholieke priesters. Deze werkten destijds met handboeken vol spreuken om zieken te genezen. In een bewaard gebleven exemplaar staat zelfs een spreuk voor het terughalen van gestolen goederen, met in de kantlijn de aantekening dat deze spreuk niet gebruikt mocht worden.

In 1550 wordt melding gemaakt van een pastoor die mensen leerde een emmer water te belezen (schouwen) om zo het gezicht te zien van de persoon die hen behekst had.

Verder bleven katholieke voorwerpen zoals relikwien, gewijde kaarsen, wierook, ed erg populair om zieken te genezen en jezelf te beschermen tegen heksen. In de meer protestante kringen werden bijbels voor dit doel gebruikt. Koortslijders en andere zieken kregen briefjes met bijbelteksten aan een touwtje om de hals, moesten bijbelteksten overschrijven en uit het hoofd opzeggen. In mindere mate namen later ook katholieken deze methodes over. In de 20^e eeuw was in Limburg nog een pater actief die bijbelteksten op een papiertje schreef, dit tot een pilletje kauwde en het aan zieke mensen toediende. Deze pater is na zijn dood zalig verklaard.

Een andere groep professionals die zich met het magisch genezen van zieken bezig hield, waren de kopsters. Dit waren vrouwen die beroepsmatig aderlatingen deden bij zieke mensen, het zogenaamde 'koppen'. Dit was destijds een normale medische handeling die bij wijze van spreke vandaag de dag door de thuiszorg verricht zou worden. Om hun inkomen wat aan te vullen 'belazen' veel kopsters hiernaast ook het afgetapte bloed om zo achter de oorzaak van de ziekte te komen. In de meeste gevallen verkochten ze tenslotte daarna ook nog de bijbehorende remedie in de vorm van een drankje of een magisch amulet.

Behalve de oorzaak van ziektes konden ze door het belezen van bloed ook antwoord geven op liefdes- en andere vragen en, indien nodig, ook daar een magische oplossing bij leveren.

Een laatste duidelijke groep van magische professionals waren de waarzeggers en duivelsbanners die door het land trokken. Zij beheersten allerlei divinatie technieken om vragen te beantwoorden, heksen en dieven te identificeren en gestolen of verloren voorwerpen terug te vinden.

Hiervoor zullen ze verschillende methoden gebruikt hebben. Het belezen of schouwen in water en bloed zijn al genoemd, maar uit historische bronnen blijkt dat er ook in spiegels, vuur en lampolie geschouwd werd. Verder werden lijnen in de lucht, de manier waarop rook verwaait en vogelgeluiden geïnterpreteerd en werd er aan astrologie en geomantie gedaan.

Handlezen was ook een bekende divinatiemethode maar deze werd vrijwel uitsluitend door zigeuners toegepast.

De zwager van de verteller is zijn beurs met vierhonderd gulden erin kwijt. Zijn oom raadt hem aan naar de kaartlegster te gaan. Deze voorspelt dat hij het geld over een poosje weer terug krijgt. Op een dag ziet zijn vrouw als ze thuis komt net de buurvrouw uit hun huis naar buiten komen. Even later vinden ze de beurs met het geld erin terug. (Friesland, NVB)

Een doe-het-zelf divinatiemethode die in protestantse kring veel gebruikt werd, was het openslaan van bijbel op een willekeurige pagina en aan de hand van de tekst op de desbetreffende bladzijde de vraag beantwoorden.

De rondtrekkende waarzeggers zullen waarschijnlijk ook allerlei amuletten en magische middeltjes verkocht hebben. Tijdens de 80 jarige oorlog was het algemeen dat soldaten allerlei 'omhangselkens, characters en teeckenbeeldekens' droegen om onkwetsbaar te worden voor zwaarden, speren en kogels. Daar waren echter ook andere middelen voor zoals uit onderstaand verhaal blijkt.

Als een kind met de helm op geboren is, moeten de ouders de helm zo snel mogelijk verbranden. Als ze dat niet doen, wordt het kind ongelukkig. Iemand die zo'n helm in zijn bezit heeft, is daar in de oorlog wel gelukkig mee. De helm maakt de eigenaar namelijk onkwetsbaar en kogelvrij. (Overijssel, NVB)

En tenslotte zal elk dorp wel een of meer mensen hebben gehad die vertrouwd waren met magische technieken en hun dorpsgenoten hiermee hielpen. Over welke middelen en technieken zij hiervoor gebruikten is helaas weinig bekend. Uit historische bronnen zijn enkele bizarre voorbeelden overgeleverd, maar die zullen niet representatief zijn.

Zo kreeg de vrouw van een overspelige man in 1611 van een dorpsgenote het advies om een stuk haar en de nagel van een rechterteen van een lijk af te knippen en dit samen met naald en garen van een doodskleed in het bier van haar man te doen en zo te voorkomen dat hij naar de hoeren ging.

Een vrouw is zwanger, en men vreest dat het weer een meisje zal worden. Toveres Zwart Kapje (een Roomse vrouw) wordt erbij gehaald om er een jongen van te toveren. (Overijssel, NVB)

Waarschijnlijk gebruikten deze “dorpstovenaressen en – tovenaars” dezelfde middelen als hun professionele beroepsgenoten; wat wil zeggen een mengelmoes van (christelijke) spreuken en voorwerpen, amuletten, de genoemde divinatiemethoden en vermoedelijk een vorm van gebedsgenezing en/of handoplegging. Vermoedelijk werden deze methoden nog aangevuld met (streekgebonden) magische huismiddeltjes zoals bij het bestrijden van nachtmerries in het verhaal hieronder.

De jongste of oudste van zeven in leeftijd op elkaar volgende jongens is een nachtmerrie. De zus van de vertelster had ooit verkering met een nachtmerrie. Toen de zus met een ander trouwde, viel haar ex-geliefde - de nachtmerrie - haar 's nachts vaak lastig. De vrouw gebruikt vliertakken en rogge om de nachtmerrie te weren. (Noord Holland, NVB)

Uit het bovenstaande stuk over de toverpraktijk kunnen we afleiden dat het gebruik van tovermiddelen als magie, divinatie en bovennatuurlijke genezing veel voorkwam in alle lagen van de bevolking.

Er waren zelfs meerdere beroepsgroepen die zich (illegaal) professioneel met magie, divinatie en bovennatuurlijke genezing bezighielden.

De behoefte aan toverij was zo groot dat protestanten zich hiervoor zelfs tot katholieke priesters wendden.

De gebruikte methoden en technieken zijn voor een deel oeroud en voor een deel in de christelijke periode ontwikkeld.

Het hierboven geschetste beeld blijft in principe de werkelijkheid tot aan het begin van de 20^e eeuw, met dien verstande dat in onzekere tijden de behoefte aan toverij groter is dan in tijden van voorspoed.

HEKSENAFWEER

De meeste ziektes en het meeste onheil werd in de beleving van het volk veroorzaakt door heksen. Bescherming tegen heksen, het herkennen van heksen en het verbreken van betoveringen was dan ook van levensbelang.

Als de boter niet wilde lukken was dit het gevolg van hekserij en niet van het feit dat de karnton gewassen werd in dezelfde sloot waarin de koeien pisten. Als de koe geen melk gaf, dan was deze door een heks gestolen. Die deed dat op afstand door twee veters te melken boven een emmer.

Vrouw betovert de karn, waardoor er geen boter gemaakt kan worden. Om dat op te heffen wordt duiveldrek gebruikt dat men bij de duivelbanner haalt. (Friesland, NVB)

Iemand die ziek was, was meestal behekst. Vooral pasgeborenen en kinderen waren hier erg kwetsbaar voor, zo geloofde men. Volgens de volksverhalen kun je al behekst worden door de adem van een heks te ruiken of wanneer je door haar aangeraakt bent. Maar meestal beheksen heksen hun slachtoffers door ze iets te eten aan te bieden. Dit eten veranderd dan in de maag in kikkers, padden, oude vodden of zelfs in naalden en spijkers. Deze worden vervolgens uitgebraakt of veroorzaken diarree.

Ook poppen die met spelden werden bewerkt om iemand te beheksen en pijn te bezorgen zijn uit historische bronnen in Nederland bekend.

Een gezin met vijf kinderen krijgt van de buurvrouw vijf appels. De moeder zegt dat de appels tot de volgende dag bewaard moeten worden, maar het kleinste zoontje neemt 's nachts stiekem een hap uit twee van de appels. De volgende avond willen ze de appels op gaan eten, maar dan blijkt dat alle vijf de appels in padden zijn veranderd, en dat twee van de padden een stukje uit hun kop hebben. (Overijssel, NVB)

Wie vreesde behekst te zijn kon de hulp invoeren van een waarzegger om de identiteit van de heks te achterhalen en van een duivelsbanner om er vanaf te komen. Maar er waren ook veel manieren om jezelf te beschermen tegen heksen en om ze zelf op te sporen en de betovering te doorbreken.

In 1560 werden briefjes met zegenspreuken, wierookkorrels, steentjes met kruizen, kruidenkussentjes en kruidendoekjes als afweermiddelen tegen heksen genoemd. Ook het begraven van relikwien, amuletten van heiligen, munten met een kruis er op of kruistekens onder de drempel van het huis was een veelgebruikte afweermethode.

Verder hadden heksen volgens het volksgeloof een afkeer van vlierhout. Een vlier in je tuin planten zou ze al kunnen afschrikken, maar een kruis van vliertakken boven de deur was helemaal een adequaat middel.

Als iemand al behekst was kon een heksenfles uitkomst bieden. Dit waren stenen kruikjes, vaak baardmankruikjes, waarin urine van de behekste persoon zat. Deze fles werd 's nachts verstopt op een plek die de heks niet wist te vinden. Het gebruik van heksenflessen is ook in Nederland vanaf de 16^e eeuw een aantal maal beschreven.

Het allerbeste middel om jezelf tegen hekserij te beschermen was duivelsdrek (asa foetida), een peterselie-achtige plant met een zeer penetrante geur. Het houdt vast meer buiten de deur dan alleen heksen.

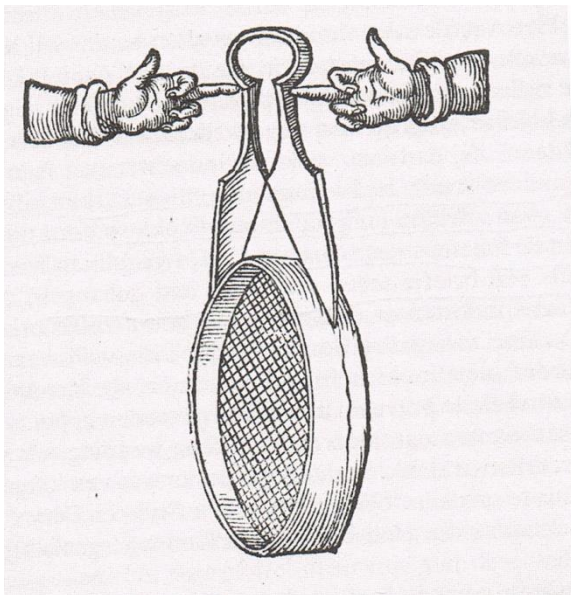
Een andere methode om iemand te ontheksen was door een zwarte kip te doden met 9 spelden en 9 naalden en deze vervolgens te koken in de urine van de behekste patient. Dit zou de beheksing opheffen. In Amsterdam gebruikte men bij gebrek aan kippen hier duiven voor.

Deze methode lijkt op de zogenaamde 'hen proef'. Hierbij werd een zwarte kip (hen) levend gekookt, waarbij in protestantse streken een bijbel op tafel lag, om de identiteit van een heks te bepalen. De eerste persoon die na het koken binnenkwam zou de heks zijn.

Als de boter niet wilde karnen werd er een zwarte kip levend gekookt, waarna de heks kwam om de hekserij op te heffen. (Overijssel, NVB)

Een andere veelgebruikte methode was de 'sleutelproef'. Hierbij werd een bijbel kruislings vastgebonden met een touw en daarna aan een sleutel gehangen. Een van de aanwezigen hield de sleutel vast en noemde de namen van de van hekserij verdachte personen. Als de juiste naam genoemd werd zou de bijbel gaan bewegen. Deze proef werd ook gebruikt bij het opsporen van dieven en rivalen in de liefde.

Zowel de henproef als de sleutelproef zijn eeuwenlang in gebruik geweest. Ze worden in oude geschriften al genoemd en in 1934 bij een enquête over volksgebruiken waren ze bij 128 respondenten nog bekend.

De sleutelproef gaat waarschijnlijk terug op de zeefproef. Hierbij werd een schaar in de houten rand van een zeef gestoken en door twee personen met een vinger vastgehouden. Wederom werden er namen genoemd van verdachte personen en gaat de zeef bewegen bij de juiste naam.

Uit historische bronnen weten we dat ook deze proef in Nederland vrij algemeen bekend was en gebruikt werd.

Deze methode is erg oud en wordt in de renaissance beschreven door Agrippa (1486-1535). Hij stamt waarschijnlijk uit de oudheid aangezien een dergelijke methode ook wordt genoemd door Lucianus (125 ad) en Theocritus (250 ad).

Andere methodes om heksen te ontmaskeren zijn door van achterin de kerk door je trouwring naar voren te kijken. Alle heksen blijken dan met de rug naar het altaar te zitten.

Een heks ontlopen doe door je voet dwars (kruislings) op hun pad te zetten waardoor ze gedwongen zijn om een andere richting in te slaan. Driemaal op hun pad puwen heeft hetzelfde effect.

De allerbeste manier om van hekserij af te komen is door een heks te dwingen je te zegenen in Gods naam. Hiermee breek je alle betoveringen. Ze doen dit echter niet graag, je moet ze ertoe dwingen. Slaan met vliertakken is hiertoe een goede methode, maar je kunt ze ook gijzelen op een stoel. Als ze namelijk gaan zitten op een stoel met een kruis er onder, kunnen ze pas weer opstaan als je het kruis verwijderd. Tot die tijd zijn ze in je macht.

Deze en andere methoden om heksen op te sporen, te ontmaskeren en de betovering te verbreken zijn waarschijnlijk eeuwenlang de meest gebruikte magische technieken geweest. Ze zijn vermoedelijk sinds de tijd van het heidendom tot vrij recent op grote schaal toegepast.

Tussen 1890 en 1940 verschenen ruim 50 artikelen in Nederlandse kranten over hekserij. Meestal betroffen het human interest verhalen in de trant van: "Pietje beschuldigd Truus ervan hem behekst te hebben omdat Miep dat gezegd heeft en Jan hem daarna moest onttoveren".

In een aantal gevallen is sprake van de hen- of sleutelproef en in een stuk geeft de krant zelfs tips om de stal van je boerderij vrij van heksen te houden. Een beproefde methode hiervoor is het ophangen van een hoefijzer boven de deur.

De meeste artikelen dateren van voor 1920 wat er op kan wijzen dat het geloof in en angst voor hekserij sterk afnam na die tijd. De vooruitgang van de medische wetenschap en een toegenomen hygiëne zullen het aantal onverklaarbare ziektes en mislukte boterproducties die eerst aan hekserij werden toegeschreven sindsdien sterk hebben doen dalen.

HEKSEN IN VOLKSVERHALEN

Er zijn veel sagen en legenden waarin heksen en tovenaars voorkomen. Als je bij de Nederlandse verhalenbank het trefwoord 'heks' opgeeft krijg je meer dan 3400 hits. Een deel van deze verhalen is aan het begin van de vorige eeuw opgetekend door folkloristen als Jacques Sinninghe en de overgrote meerderheid is tussen 1962 en 1977 verzameld door het Meertens Instituut. De oorsprong van deze sagen en legenden ligt vermoedelijk in de tweede helft van de 19^e eeuw.

Uit deze volksverhalen komt het geloof aan en de angst voor heksen goed naar voren. Kinderen kregen deze verhalen al op jonge leeftijd te horen om hen te waarschuwen voor toverkollen.

Het gebruik van divinatie, magische middelen ter bescherming of om een geliefde te verwerven en bovennatuurlijke geneeswijzen zijn beduidend minder vaak het onderwerp van een volksverhaal. Ik denk dat dit te privé was om door te vertellen.

In de volksverhalen valt verder op dat hier de waanbeelden van de inquisitie en andere heksenjagers meer in doorklinkt dan in de toverij praktijken van alledag.

Allereerst valt op dat de heksen in volksverhalen meestal vrouwen zijn. Mannen komen ook voor als heks, maar veel minder vaak.

Verder zijn het vaak oude en lelijke vrouwen, vrouwen met een lichamelijke afwijking en vrouwen met irritante trekjes zoals een priemende starende blik, in zichzelf lopen te mompelen of een vuile, stinkende verschijning zijn door slechte hygiëne.

Kortom, vrouwen (en soms mannen) waar je liever niet mee omgaat, die een beetje 'anders' zijn en die de perfecte zondebok vormen voor allerlei onheil.

Dan hebbe we hier in Heeze nog nie zo lang geleje 'n heks gehad, Trien Engele; da was de schrik voor alle kindere. Da noemde ze 'n heks; ze liepe d'r allemaal me ne boog omheen. Ze was wel de meest geschilderde vrouw van Hees. Piet van Wijngaarden (een van de laatste schilders van de zogenaamde Heezer Kunstenaarskolonie) heeft 'r nog geschilderd. 't Was 'n vrouw met 'ne kromme neus en fonkelende oge. Ze had 'n hoge kakelstem. Da ze haar 'n heks noemde was eigenlijk ok ginne wonder. 't Was 'n exentriek mens. De geit at mee van de tafel. Ze deed 'r behoefte gewoon midden op straat. En d'r werd van d'r verteld da ze bepaalde dinge kon, mar of da waar was weet ik nie. Ieder kind was er wel doodsbang van. (Brabant, NVB)

In het vorige hoofdstuk zagen we al dat alle ziekte en onheil het gevolg van hekserij was, en in de volksverhalen zien we dat ook terug. Mensen worden ziek getoverd doordat ze iets aten dat van een heks afkomstig was, de melk van de koeien wordt gestolen of ze zorgen er voor dat het ergens spookt zodat de boer of molenaar geen knechten kan behouden.

Een gezin leeft fortuinlijk, hun koeien geven veel melk en hun kippen leggen veel eieren. Wanneer zij echter een oude vrouw beledigen, voorspelt zij dat hun geluk zich zal keren. (Brabant, NVB)

Een oude vrouw is een tovenaress. Een keer per jaar moet ze iets betoveren, omdat ze anders dood gaat. Ze wil geen mensen betoveren en betovert daarom alleen perebomen. Twee jongens eten bij een heks koekjes bij de koffie. 's Nachts worden ze heel benauwd en braken mollen uit, vervolgens sterven ze. Diezelfde heks kan andermans koeien melken door biezen te melken. Uit die biezen komt zo veel melk dat de boeren geen melk meer over hebben. (Overijssel, NVB)

Het herkennen van heksen in volksverhalen gaat vaak zonder hen- of sleutelproef. Als heksen in volksverhalen actief bezig zijn met hun boze werk dan doen ze dat vaak in de vorm van een dier, meestal als zwarte kat. Als het slachtoffer de kat ontdekt dan jaagt hij deze weg door er kokend water over te gooien of het met een mes of knuppel te bewerken. De volgende dag ziet hij dan vaak dat er iemand in zijn omgeving brandblaren heeft, gewond is of onder de blauwe plekken zit. Dat moet dan wel de desbetreffende heks zijn.

Zo kan hij soms zelfs tot de conclusie komen dat zijn vrouw of liefje in werkelijkheid een gemene heks is die hem al tijden lang tot last is.

Een molenaar kan geen goed koren meer malen. Als hij 's avonds weg gaat bij de molen is alles nog in orde, maar de volgende morgen is steeds al het koren bedorven. Hij besluit 's avonds in de molen te blijven en ontdekt zo de oorzaak van het probleem: een groep katten. De molenaar verwondt een aantal katten met een mes. Wanneer hij naar bed gaat, blijkt zijn vrouw ziek in bed te liggen met een afgehakte vinger. (Brabant, NVB)

Als een heks iemand betoverd zodat hij of zij ziek wordt, dan is dat vast te stellen door het kussen van die persoon te openen. In de veren van dat kussen is dan namelijk een krans te zien. Dit moet tijdig gebeuren want als de krans gesloten is zal de persoon onherroepelijk sterven. Door de verenkrans te verbranden wordt de betovering verbroken. Heksen moeten jaarlijks bij zeven mensen zo'n krans in het kussen toveren.

Een kind is ziek. De waarzegster die door de ouders wordt geraadpleegd, adviseert om het kussen van het kind leeg te halen. In het kussen zit een krans met veren, en als die krans er is uitgehaald, wordt het kind inderdaad beter. (Overijssel, NVB)

Een laatste kwaad dat heksen 's nachts veelvuldig aanrichten is het betoveren, 'bekollen' of berijden van paarden in de stal. De volgende ochtend zijn ze dan uitgeput en kan de boer ze niet gebruiken. Soms zijn de paarden zo wild dat de hele hoeve er wakker van ligt of er nachtmerries van krijgt.

Bekolde paarden rennen wild door de stal heen en weer; ze worden dan door een kol bereden. Om de kol te kunnen betrappen moet men zich met een lichtbron onder een melkvat verstoppen. Als de kol aan het rijden is, springt men dan onder het melkvat vandaan. Dan kan men de kol herkennen, die daarop op de vlucht zal slaan. (Brabant, NVB)

In de volksverhalen over heksen komt het bezoeken van de sabbat veelvuldig voor. Soms vliegen ze er op een bezem naar toe, net als ten tijde van de heksenwaan, soms vliegen ze in een zeef of op een braakbalk en een enkele keer gebruiken ze vliegzaal. Ook komt het voor dat ze zichzelf klein toveren en varende in een boterbak met pollepels als roeispanten de sabbat bezoeken.

Een jongen mag alleen op vrijdagavond niet langskomen bij zijn vriendin. Na een tijdje wordt hij echter nieuwsgierig. Hij ziet moeder en dochter zich inwrijven met zalf, een spreuk zeggen en dan wegvliegen op een bezem. De jongen besluit dit ook te doen en hij vliegt naar een heksenkring. Hier wordt hij gestraft als indringer door hem te veranderen in een ezel.(Brabant, NVB)

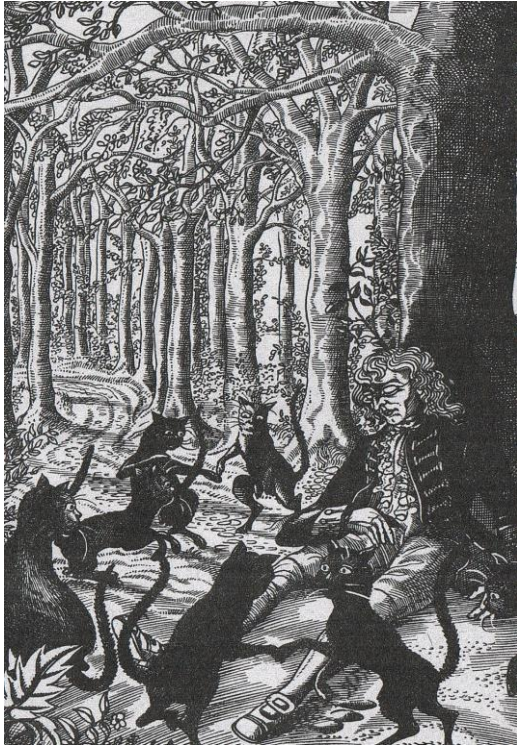
Meestal gaan heksen echter in de vorm van een dier naar de sabbat. Als ze liggen te slapen dan verlaat hun geest in diervorm het lichaam via de mond. Soms als zwarte kat en soms als een ander dier zoals een muis, mol, kikker of bromvlieg. Het komt voor dat echtgenoten en geliefden dit zien en zo ontdekken dat hun vrouw of meisje een heks is.

Na afloop keert de geest in diergedaante via de mond weer terug in het lichaam. Soms keert hij ook terug doordat er een vonk uit de stoof via de mond naar binnen gaat. Door een zakdoek over hun mond te leggen of met krijt een cirkel om hun slapende lichaam te trekken kun je beletten dat de geest in het lichaam terugkeert. Als hij dat niet kan, dan sterft de heks.

Een boerenjongen heeft verkering met een mooie en rijke boerenmeid. De jongen wordt echter gewaarschuwd dat zijn meisje een kol is. Om de proef op de som te nemen, moet hij haar maar eens onverwachts bezoeken. Laat in de avond bezoekt hij haar. Het meisje is niet wakker te krijgen totdat er een muis in haar mond springt. Dan wordt ze wakker. Later bezoekt hij haar nog eens. Ze zit op een stoel te slapen met haar voeten op een stoof. Ze wordt pas wakker als er een vonk uit de stoof in haar mond vliegt. De jongen weet nu zeker dat zijn meisje een kol is en verbreekt de verkering. (Noord Holland, NVB)

Ook de Sabbat zelf is een belangrijk thema in de volksverhalen. Regelmatig komt het voor dat nachtelijke reizigers een groep katten ziet zitten die lijken te vergaderen of in de rondte aan het dansen zijn. Soms dansen ze zelfs poot-in-poot of rond een zwarte hond. Zo'n reiziger maakt zich meestal snel uit de voeten maar het komt ook voor dat hij uitgenodigd wordt om mee te dansen. Laat hij tijdens zo'n gebeurtenis de woorden 'God' of 'Jezus' vallen, dan rennen de katten hard weg.

Als de reiziger toevallig muzikant is, dan heeft hij grote kans om gevraagd te worden voor het gezelschap te spelen. Een enkele keer worden muzikanten zelfs ontvoert om op de sabbat te spelen. Ze gaan thuis op een stoel zitten en vliegen prompt met stoel en al naar de heksenbijeenkomst. Na afloop krijgt hij dan vorstelijk betaald voor z'n diensten, maar de volgende dag blijken de geldstukken in eikels, steentjes of bladeren te zijn veranderd.

In Woensel liep eens een muzikant 's avonds laat over de heide naar huis. De viool hield hij onder de arm. Vlug stapte hij door, want hij had het niet erg op de heide in het donker. Men kon er zo gauw verdwalen. Bovendien was het er gevaarlijk. En daar had hij gelijk in.

Plotseling werd hij omringd door een troep zwarte katten. Ze hadden groene ogen die vurig gloeiden. Zij dwongen de muzikant om te spelen en begonnen te dansen op de maat van zijn muziek. Pas toen de muzikant zijn instrument liet vallen en een kruisteken maakte, verdwenen de katten en kon de vioolspeler zijn weg vervolgen. (Brabant, NVB)

Heksen danken hun krachten aan de duivel maar het heks zijn wordt ook doorgegeven binnen bepaalde families. Moeders leren de kunst aan hun dochters en aan hun oudste zoon. Elke zevende dochter is sowieso een heks (en elke zevende zoon een weerwolf). Verder hebben ze de plicht elke jaar iets, mens, plant of dier, te betoveren om hun krachten te behouden en moeten ze elke zeven jaar iets doden om zelf in leven te blijven.

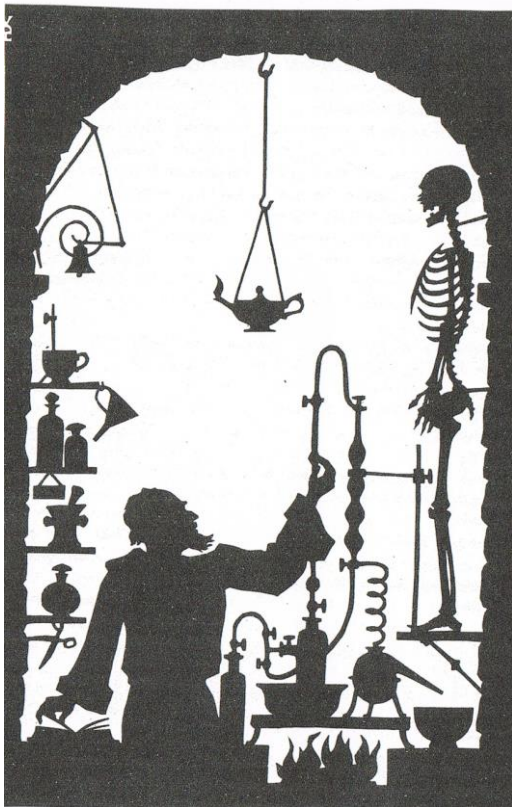

TOVENAARS IN VOLKSVERHALEN

Tovenaars komen in volksverhalen minder vaak voor dan heksen en hebben ook andere kenmerken. Net als heksen kunnen tovenaars zowel mannelijk als vrouwelijk zijn, maar meestal zijn het mannen. In tegenstelling tot heksen zijn het geen afstotelijke personen die gemeden worden, maar juist graag geziene mensen die de indruk wekken 'iets meer te kunnen dan anderen'. Anders dan heksen zijn ze niet op andermans onheil uit, maar vooral op hun eigen voordeel.

Tovenaars zijn in de volksverhalen handige jongens (m/v) die kunnen goochelen en buikspreekten, dingen kunnen laten bewegen en verdwijnen, sloten kunnen openen en uit gevangnissen ontsnappen. Ze zijn onkwetsbaar voor kogels en messen en kunnen op meerdere plaatsen tegelijk zijn.

Een handige truc van tovenaars is dat ze geld kunnen uitgeven dat vervolgens naar ze terugkomt. Hiervoor gebruiken ze zogenaamde wisseldalders.

Een wisseldalder is een rijksdalder met toverkracht. Wie een wisseldalder heeft en hem uitgeeft, krijgt hem altijd weer in zijn beurs terug. (Friesland, NVB)

Om er eentje te bemachtigen ga je in de sint jansnacht op een kruispunt staan in een getekende cirkel. Om middernacht trekt eerst de duivel met een stoet demonen langs en zolang je niets zegt, doen ze je niets. Als deze voorbij zijn volgt na een tijdje een oude vrouw die vraagt of de groep al veel verder is. Deze legt een wisseldalder op de grond onder een wit bord. Als ze weg is kun je die oprapen. Je kunt ook een wisseldalder krijgen door je ziel aan de duivel te verkopen.

Andere dingen die tovenaars in de volksverhalen vaak doen is tinnen soldaatjes uit de hardkuil laten komen en de spelkaart schoppenboer er op uit sturen om nieuwe drank te halen. De zin van de eerste truc begrijp ik niet, die van de laatste wel.

Jetse Veenstra uit Drachten was een neef van de man van de vertelster. Hij kon flessen met drank laten komen in de kamer van het café. Hij stuurde Schoppenboer uit. De fles kwam dan aanzweven. Iemand anders moest de fles aanpakken, hijzelf niet. Iemand moest dat doen, anders stond het er met hen niet best voor. Er was altijd wel iemand die dat deed. Het eerste glas vol gooide hij over zijn linkerschouder weg. (Friesland, NVB)

Johannes Meerstra uit Veenwouderwal kan meer dan een gewoon mens. Ze noemen hem altijd Johannes kaas of kaasloper. Hij kan de vrouwen de rokken laten afzakken of tangen laten dansen. De verteller zeilt eens zomaar met hem van Veenwouden naar de Wal , wat geen mens kan. Johannes zit bij de vrijmetselarij en heeft zich aan de duivel verkocht. Hij kan soldaatjes uit de haardkuil laten komen, maar ook katten. (Friesland, NVB)

Net als heksen ontlenen tovenaars hun krachten aan de duivel, die heeft hen het toveren geleerd. Meestal gebruiken ze wel een toverboek. Iets wat heksen veel minder doen. Het toverboek is afkomstig van de duivel en de tovenaar kan het niet kwijtraken tenzij hij het aan een leerling geeft.

Een man wil de toverkunsten van een tovenaar wel leren. De man wordt echter door een vriend gewaarschuwd. Zo'n tovenaar heeft een toverboekje, en daar wil hij vanaf. Zo'n toverboekje kan niet vernietigd of weggegooid worden. Er moet een leerling zijn die het boekje wil overnemen. De man is toch geïnteresseerd in de toverkunst zodra de tovenaar hem rijkdom voorspiegelt. Pas als de tovenaar uitlegt welke magie er nodig is om rijk te worden, begrijpt de man dat het duivelswerk is en weigert hij om leerling te worden. (Noord Holland, NVB)

Tovenaars die een Sabbat bezoeken, samen vergaderen of gezamenlijk onheil aanrichten zijn in de volksverhalen niet bekend. Het zijn individueel opererende mensen die onderling soms concurreren. Zo zijn er enkele verhalen waarin een tovenaar een goochelaar ontmaskert door zijn trucs te onthullen.

Een tovenaar bederft met een formule de show van een goochelaar (waardoor de trucs zichtbaar worden), tot woede van laatstgenoemde. (Friesland, NVB)

CONCLUSIES

In dit artikel hebben we gezien dat het geloof in en gebruik van toverij in Nederland vanaf de heidense tijd tot aan het begin van de 20^e eeuw vrij algemeen was.

Er waren bovennatuurlijke middelen ter beschikking om jezelf tegen allerlei onheil te beschermen, om dreigingen en booswichten te identificeren en zieken te genezen. Deze middelen konden door mensen zelf toegepast worden, maar er waren ook professionals beschikbaar die dit tegen een vergoeding deden.

Veel technieken om magie te bedrijven, te divineren of te genezen stammen uit heidense tijden, maar veel andere technieken zijn later in de christelijke tijd ontstaan. Zelfs binnen deze periode zien we nog ontwikkelingen als na de reformatie in protestantse kringen de bijbel bij toverij gebruikt gaat worden.

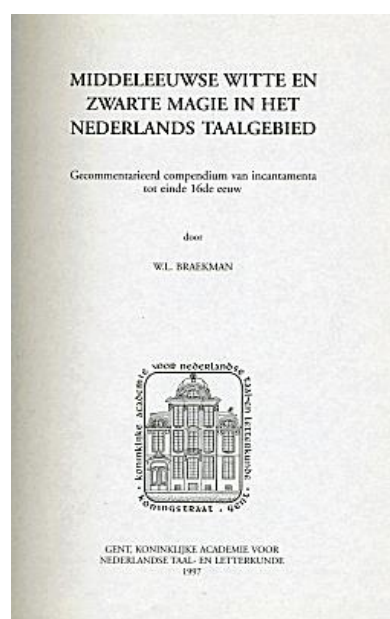
Binnen het volksgeloof wordt vrijwel alle dagelijkse onheil aan heksen toegeschreven en het identificeren van heksen en het ongedaan maken van hun toverij is een belangrijk deel van alle magische activiteiten door zowel mensen zelf als door professionals.

Elementen uit de heksenwaan, zoals het vliegend bezoeken van de sabbat, zijn in volksverhalen over heksen nog terug te vinden. Andere elementen, zoals sex met de duivel, ontbreken echter.

Een laatste conclusie is dat er veel informatie te vinden is over toverij in Nederland door te kijken naar volksgeloof en historische bronnen. Alleen is deze informatie erg fragmentarisch en wordt nergens in detail beschreven welke technieken op welke manier voor welk doel werden toegepast.

Een historisch verantwoord toverboek met traditionele Nederlandse volksmagie zit er, helaas voor alle moderne heksen, niet in.

(Hoewel, surfend op internet vond ik onderstaand boek dat er veelbelovend uitziet. Wellicht iets voor een volgend artikel.)

Informatie:

- **J. Arets:**
Heksen en duivels in de beide Limburgen (2007)
- **W. de Blecourt:**
Heksen geloof, toverij en religie in Nederland tussen 1890 en 1940 (1989) Sociologische Gids 36, 245-266
- **H. Entjes en J. Brand:**
Van duivels, heksen en spoken (1976)
- **S. Franke:**
Sagen en legenden rond de Zuiderzee (1932).
- **M. Gijswijt-Hofstra & W. Frijhof (red):**
Nederland betoverd (1987).
- **K. Deschouwer:** Over heksen en toverij (1998) Tijdschrift voor Sociologie 9(3), 452-461
- **Jacques R.W. Sinninghe:**
Het Drentsch (1943), Gelders (1935), Hollandsch (1943), Limburgsch (1938), Nederlands (1987), Noordbrabants (1964), Overijsselsch (1936), Utrechtsch (1938) en Zeeuwsch (1933) Sagenboek.
- **M.D. Teenstra:**
Nederlandse volksverhalen (bundel van vier boeken uit 1843, 1846, 1848 & 1858)
- **G. van de Wall Perne:**
Veluwsche sagen (1910 & 1912)
- **S. Wilson:**
The magical Universe (2000)

Illustraties:

Dankbaar overgenomen uit genoemde boeken en even dankbaar van internet geplukt.

Volksverhalen:

Nederlandse verhalenbank (NVB) op www.verhalenbank.nl

www.jackstoop.eu

